

VITA

LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ

Öszintén meglepődtem Gyáni Gábornak az ELBÁTÓL KELETRE című tanulmánygyűjteményéről írt ismertetésén. (L. a *Holmi* októberi számát.) Mert könyvismertetés sokféle lehet. Nem reméltem, hogy egy szaktörténész veszi a fáradságot, és a majdnem négy évtized terméséből válogatott, eléggé szerteágazó magyar nyelvű tanulmányaim belső összefüggéseit, módszerét és szemléletét oly szakértelemmel és gonddal vegye bonckés alá, mint ezt Gyáni Gábor teszi. Átgondolt kommentárjai arra ösztönöznek, hogy megköszönve a figyelmet és az alig lepezett rokonszenvet, amelyet munkám iránt tanúsít, reflektáljak írására, és mondani-valóját (ahol tudom) továbbgondoljam.

Nagy nyereségnek tartom, hogy Gyáni írása világosabbá teszi számomra, mint eddig sejtettem, hogy mi az, ami egy hazai társadalomtörténész perspektívájából nézve mondanivalómból könnyen elfogadható (például, hogy a szavak nemcsak kifejezik, hanem mágikus erejük révén formálják is magukat a dolgokat; ugyancsak megértésre találnak alkotmánytörténeti szempontjaim), és mi az, ami sokkal kevésbé nézeteimből tűnik meggyőzőnek. Nem óhajtván reflexióimat hosszúra nyújtani, nem térek ki mindarra, amiben, úgy tűnik, hasonlóan gondolkodunk. Az a benyomásom, hogy ahol viszont nézetünk eltérő, ott az történik, hogy Gyáni pontosan (és csak ritkán összefüggéseiből kiragadva) idéz tanulmányaimból, de aztán vagy olyan következtetéseket von le az idézetből, amelyek nem feltétlenül következnek belőle (és én nem vallom ezeket), vagy pedig ellentmondást fedez fel idézetek között, ahol én nem észlelek ilyesmit. Az utóbbi típusú bírálatnál szemben talán védekezhetnék azaz, hogy elnézhető, ha egy kutató álláspontja négy évtized során némileg változik. Gyáni vélt ellentmondásai azonban nem ilyen természetűek.

Nézzünk példákat. Valóban vallom, hogy a könnyen lezajlott kommunista hatalomátvételélménye 1947-ben engem „*nagyon sok tekintetben befolyásolt*”, de ebből nem következik, hogy „*szüntelenül azt kutattam*”: milyen okok vezettek

a kommunista diktatúrához. Vagy abból, hogy „*én azt is mindig kézenfekvőnek tartottam, hogy egy nyugat-európai típusú civil társadalom aligha vedlett volna át egy politikai folyamaton keresztül a szovjet típusú szocialista rendszerbe, ahogy ez az Elbától keletre történt*”, éppen nem következik „*a magyar különút (Sonderweg)*”. A Sonderweg ugyanis fogalmilag feltételez egy általános (marxista vagy modernizációs) társadalomfejlődést, unilinearista elméletet, amit soha nem vallottam, sőt tanulmányaimban bíráltam. Bevallom, azt sem értem, hogy miért mondanának ellent egymásnak (1), véleményem (Gyáni találó összegzését ismételve), hogy a magyar társadalom a második világháború után, „*elbukott a demokrácia próbáján*” és (2) „*feledékenységgem*”, hogy bevallottam, hogy az 1956-os forradalom pár napja „*életre szóló élményt nyújtott*”. De hát én felfedtem a Deák Ágnessel 1992-ben készült interjúbán (történetesen nyilvánosan először), hogy az „*életre szóló élmény*” az ÁVH belügyminisztériumi iratanyagának a vizsgálata volt, amivel az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság bízott meg, s amelynek segítségével aztán (sok választásom nem lévén) november végén, Gyáni ironizáló megfogalmazása szerint Angliába „*disszidáltam*”, „*elszármaztam*”. Nem világos számomra, hogy tulajdonképpen miről is feledkeztem meg.

A mélyebb véleménykülönbség Gyáni és köztem a kommunista hatalomátvétel okaira vonatkozik. Teljesen egyetértek vele abban, hogy „*lényegében igazolhatatlan*” az az álláspont, „*mivel nem került rá sor*”, hogy „*a nyugati civil társadalom feltehetően ellenállóképesebbnek mutatkozott volna a bolsevik expanzióval szemben*”, mint ahogyan az Elba keleti oldalának társadalmi szerepeltek. De a bizonyíthatatlanság nem feltétlenül jelenti azt, hogy a véleményem nem ésszerű és indokolt. Hogy ezt talán mégiscsak a kelet-európai jellegzetességek számbavétele dönthetné el. E jellegzetességek hiányában végül is Ausztria és Finnország (!) összehasonlíthatatlanul keményebb ellenálló képessége (l. könyvem 34–35. o.) mégiscsak elgondolkodtató.

Gyáni nem tartja meggyőzőnek a magyar nacionalizmusra vonatkozó elképzeléseimet sem, és ez viszont részben az én hibám. Álláspontomat ismét szakszerűen foglalja össze, hogy aztán megint ellentmondást fedezzen fel ott, ahol ilyen, véleményem szerint, nem léte-

zik. Ugyan miért nem szolgálhatta a 67-es kiegyezés „minden társadalmi réteg és valamennyi nemzetiség javát”, és emiatt a dualista korszak döntő politikai kérdései miért nem rendeződtek a nacionalizmus célkitűzései alá? Kell-e bizonygatni, hogy a politikai stabilitást biztosító 67-es kiegyezés a nem magyar nemzetiségek gazdasági megerősödését is előmozdította? Egyszermind pedig kétségbe vonható-e, hogy a közjogi kérdés (azaz a 67-es keretek tágítása), valamint a „magyarosodás” előmozdítása voltak a korszak döntő politikai kérdései? Nyugat-Európában (és ezen volt tanáromhoz, John Plamenatzhoz hasonlóan én is főleg a Rajnán túli országokat értem) a politikai konfliktusok elsősorban nem a nemzeti kérdések körül szerveződtek. Nálunk viszont igen, és ez döntő különbség. Magyarországon (és másutt is Közép-Európában, szemben a Balkánnal), és ebben, gondolom, egyetértünk Gyánival, a liberális nacionalizmus volt a reformkortól egészen 1910-ig a döntő politikai irányzat. Ez eléggé különös állatfajta (amely egyébként *mutatis mutandis* máig fennmaradt). Ugyanis a liberalizmus és a nacionalizmus filozófiaiilag összeegyeztethetetlenek, de politikailag Európának ezen a részén mégis tartósan összekapcsolódtak. Kötetem egyik hiányossága (a sok közül), hogy ezt egyetlen tanulmányomban sem fejtettem ki (mármint magyar nyelven). Sőt 1965-ben (egy 1959-ben tartott előadásra visszautalva) azt az ügyetlen megfogalmazást mertem megismételni, hogy „a kiegyezéssel korszakot csak akkor tarthatjuk liberálisnak, ha liberalizmuson egészen más dolgot értünk, mint amit Nyugat-Európában értenek és értenek ez alatt”. Hogy „egészen más”, ez túl meredek (*mea culpa*). De ma is vallom, hogy szemben a nyugat-európai liberalizmussal, amelynek kemény magját az individualizmus képezte, a magyar liberalizmus a jogkiterjesztés és részben a jogegyenlőség gondolatán alapult (a „polgári”, „polgárosodás” is elsősorban ezekre asszociált). Álláspontommal jórészt (idézeteiből kiderül) Gyáni is tisztában van.

Csak egészen röviden a regionális tipológiáról. Ennek nehézségeiről a bevezetőben eléggé részletesen írtam. Gyáni idézetekkel jól összefoglalja véleményemet, hogy ti. szinte lehetetlen társadalmi strukturális jellegzetességek alapján Európát régiókra osztani. (A magyar társadalmi adottságok például bizonyos

tekintetben az osztrák–cseh, más tekintetben a lengyel–orosz viszonyokhoz vagy megint a nyugat-európaiakhoz hasonlítottak, l. 10–11 o.) De hát, mint erre Gyáni rámutat, én mégis használom a „Közép-Európa”, „Kelet-Európa” terminusokat. Igen, de az én használatomban ezek csak címkék, rövidítésre használt utaló szavak a német–osztrák–cseh vagy az orosz és a balkáni területek jelölésére. Ártalmatlan kifejezések a régiók, mindaddig, amíg nem a társadalmi analízis felfűjt kategóriáiként használjuk őket. Szerintem nem érdemes feltenni olyan kérdést, hogy „hová tartozik” Oroszország vagy a Habsburg Monarchia. De ha érdemes lenne is, remélem, hogy legalább maga a megkülönböztetés a régió szó kétféle használata között elfogadható. Még sok minden tartozna ide, de át kell térjek végül a történeti értékelés kérdésére, ami a recenziót a Molnár Erik-vita kapcsán foglalkoztatja.

Előjáróban Gyáni rámutat arra, hogy én a legendákat gyártó történészek bírálatánál egyoldalúan mindig a nemzeti múlt legendáival foglalkozom. Ez tényleg így van. Talán azért nem foglalkozom a baloldali csalafinta tanmeséivel, mert engem a nagyobb *közéleti* viták érdekelnek, mint a Szekfű-, az Eckhart- és a Molnár Erik-vita. Ezek pedig (talán éppen azért, mert a nacionalizmus jelentőségét mégsem túlzom el) a nemzeti kérdések körül forogtak. Ha például Szabó Ervin vagy Balázs Béla történeti munkája annak idején érdekes közéleti vitát produkál, nem valószínű, hogy ismertetését mellőzőm. Gyáni különösnek tartja, hogy jó véleménnyel vagyok a marxista ideológus Molnár Erik-ről (aki ráadásul Rákosi minisztere is volt). Igen, ma is úgy látom, hogy a Molnár Erik-vita és főleg a vita következményei indítottak el egy szellemi magáraeszmélést és „európaizálódást”, amely (szemben például a szlovák vagy a román, azóta is nemzeti legendapalántákat gondozgató történetírással) a kritikai érzék megerősödéséhez vezetett. Sőt ez a szellemi fordulat még az 1989-es rendszerváltozás minőségére is kihatott (ismeretes, hogy hány történész és szociológus került be az új politikai elitbe). De térjünk vissza Molnár Erikhez és Gyáni Gáborhoz.

Mint ezt Gyáni hangsúlyozza, tényleg jelentős lépésnek tartom módszertani szempontból, hogy a nacionalizmusvitában Molnár élesen elválasztotta a történeti folyamat leírását

annak értékelésétől. Mi több, őszintén az értékelés problémáját a marxista történettudomány még nem oldotta meg (109. o.). Ilyen módon a történeti értékelés zárójelbe került. A párt a nacionalizmusvitát nem zárta le felülről, és a marxista történetírás korábban monolitikusnak hitt egysége felbomlott. A történészek (egyidejűleg!) különböző irányból kezdtek vizsgálni a történeti folyamatokat, ezekről nyilvánosan is vitatkoztak, és így a történetírás, valamint a hozzá kapcsolódó politikai publicisztika magasabb szintre jutott. Hogy ez valahogy így történhetett, ezzel talán recenzió is egyetértene. Ennek akadálya az, hogy Gyáni szerint (1) én azért fogom Molnár Erik pártját, mert szerintem az ő platformja állt „legközelebb a sine ira et studio történetírói követelményéhez”, és (2) Molnár én az „értékmentes történetírás” képviselőjének tartom. Sőt (3) egészen a közelmúltig én magam is meg voltam győződve „a tárgyyszerű tényleírás pozitívista ideáljának feltétlen érvényességéről” (4). Újabb tanulmányaim ugyan azt tanúsítják, hogy „ma már a tények értékmentes leírhatóságát illetően” kétségeim vannak. Bevallom, kínos zavarban vagyok, mert a felsorolt négy tétel közül egyikben sem ismerek saját álláspontomra (bár igaz lenne a harmadik, mennyivel könnyebb dolgom lenne). Ahelyett, hogy elkezdeném taglalni ellenvetéseimet, inkább egyetértek Gyáninak ezekkel a kérdésekkel

összefüggő bírálatával, hogy „nem kellően tisztázta Péter a maga számára az értelmezések és értékek történeti megismerésben betöltött szerepét”. Így van, Gyáni ebbe jól beletalált, de azért nem tapogatózom teljes sötétségben: szkepticizmusom korlátozott. Szerintem a történész érvényes megállapításokat tehet, például amikor, Benczédi László kifejezésével, „portalanítja” a múltat, azaz lefejt a múltképről azt, ami arra (anakronisztikusan) utólag rátelepedett. Már ennél sokkal nehezebb a múltat kíváncsiságból, öncélúan annak fogalmaival újrakonstruálni. Ha azonban forráskezelésében a történész kompetens, és képzelőereje jó, nem ritkán ez is sikerülhet neki. De, és ezt Nuffield College-beli éveim óta valloam, az eredmény mindenképpen részleges marad, nem lehet „definitív”, azaz végleges. Többek között azért nem, mert minden jelentősebb kijelentésünk mögött (tudva, nem tudva) értékítéletek húzódnak meg, ezek pedig időről időre változnak. Tisztában vagyok vele, hogy az újrakonstruált múlt nem lehet objektív, de más történészekhez hasonlóan mégis ilyennek a megalkotására törekszem. Nem hallgatom a „posztmodern” celebritások parttalan relativizmusra csábító, önpusztító sziréndalait. Ennyi talán elég is az önvizsgálatból, amire Gyáni Gábor méltányos elemzése készítetett.

Péter László

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és a Soros Alapítvány
támogatásával jelenik meg

